

УДК 930(=111)

Точки біфуркації у Східному питанні в інтерпретації сучасних англомовних істориків*

Сеніна Л. В.

Senina L. V. Bifurcation Points of the Eastern Question in the Contemporary English-speaking Historians' Interpretation. The author marks out crucial points (bifurcation points) in the course of the Eastern Question during 1801–1812 and makes an attempt to define understanding of the ambiguity in the confrontation by contemporary English-speaking historians.

Keywords: Eastern Question, English-speaking historiography, synergetic approach.

Сеніна Л. В. Точки бифуркации в Восточном вопросе в интерпретации современных англоязычных историков. Автор статьи выделяет в Восточном вопросе в период 1801–1812 гг. переломные моменты (точки бифуркации) и совершает попытку определить понимание природы неоднозначности данного периода противостояния в современной англоязычной историографии.

Ключевые слова: Восточный вопрос, англоязычная историография, синергетический подход.

Сеніна Л. В. Точки біфуркації у Східному питанні в інтерпретації сучасних англомовних істориків. Автор статті виокремлює у Східному питанні періоду 1801–1812 рр. переломні моменти (точки біфуркації) й здійснює спробу віднайти розуміння суті неоднозначності цього періоду протистояння в сучасній англомовній історіографії.

Ключові слова: Східне питання, англомовна історіографія, синергетичний підхід.

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми Міністерства освіти і науки України «Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (регіональний аспект)» № 4-2012

Історичний дискурс довгий час зображав Східне питання – низку міжнародних проблем кінця XVIII – початку XX ст., зумовлених прагненням великих держав Європи здійснити розподіл володінь Османської імперії – в лінійному ракурсі, як довготривале міжнародне протистояння, що, підживлюючись цинічним духом тогочасної дипломатії, мало своє логічне завершення у Першій світовій війні. Поглянувши на перебіг Східного питання, можна побачити, що воно набуло традиційного формату розвитку, пройшовши ряд кризових моментів, які мали високий ступінь невизначеності подальшого перебігу, в період 1801–1812 рр. Синергетика пропонує термін «точки біфуркації» для таких етапів у розвитку, коли система, входить у період нестабільності і набуває декількох варіантів альтернативного вирішення. Під точками біфуркації Східного питання у роботі розуміється період від початку правління Олександра I й його спроб втримати доктрину легітимізму у міжнародних відносинах в умовах завойовницького маршу Франції та до початку Вітчизняної війни, хід та завершення якої тимчасово відвернули увагу великих держав від Східного питання до вибуху грецького повстання 1821 р.

Розуміючи скептицизм і застороги науковців щодо застосування цього вчення у соціогуманітарних дослідженнях, ми не можемо не зупинитися детально на поясненні нашого вибору зазначеного підходу. Російський фізик та філософ В. Буданов наголошує, що продуктивне використання синергетики в соціогуманітарних пошуках можливе лише за умови, коли вчений володіє не тільки знаннями зі своєї спеціальності та філософії як методологічно-ціннісної основи наукової творчості, але й має високий рівень підготовки з математики [10, с. 155]. Але в тих же роздумах сам В. Буданов приходять до висновку, що в існуючій системі освіти сформувати такого спеціаліста практично неможливо [10, с. 149-150]. Іншою проблемою, вартою уваги, науковець називає метафоризацію мови, коли поняття з самої дисципліни адаптуються вченими інтуїтивно, а їхній зміст розмивається і тому відрізняється [10, с. 149-152].

Власне саме ця проблема «метафори» викликає жорстку критику науковців, які в кращому разі стверджують, що це данина науковій моді, а в гіршому просто відносять такі дослідження до категорії псевдонаукової діяльності [10, с. 147; 14]. На нашу думку, синергетика як парадигма постнекласичної науки в своєму ідеальному вигляді як місток між гуманітарними та математичними й природничими дисциплінами, незважаючи на всю утопічність проекту, якщо і не знайде відповідей, то принаймні може поставити нові питання, що також слугує стимулом до нових наукових відкриттів. Ознайомившись з роботою одного з основоположників дисципліни Г. Хакена, де виклад матеріалу побудовано ніби по висхідній: від принципів синергетики у фізиці та хімії до соціального простору, ми можемо підтримати думку про існування двох видів синергетики: математичної дисципліни та міждисциплінарного підходу [11, с. 16; 22]. І саме синергетичний підхід на рівні метафор, принаймні на сьогодні і є під силу гуманітаріям, а на більш складному математичному рівні він може реалізуватися у соціології, демографії та економіці [23, с. 33]. Якщо в майбутньому цей напрямок все ж таки поєднає різні пласти наукового простору, то метафоризація є нічим іншим ніж логічним етапом на шляху до цієї події. На користь залучення синергетичної парадигми до гуманітарних досліджень свідчить і розташування останніх в структурі сучасної епістемі. М. Фуко вказував на процес взаємодії гуманітарних та точних наук у рамках використання понять з галузей останніх, за умови їхнього переходу у роль образів [21, с. 376]. Відтак, можна стверджувати, що новітній міждисциплінарний напрям збагатив гуманітарну галузь набором метафор, які стають частиною наукової картини світу і дають можливість пізнання множинності в умовах постмодерного натяку на агностицизм.

Прикладом повноцінного використання синергетичного підходу як методологічної бази дослідження може слугувати робота О. Г. Пономарьової «Балкани як точка біфуркації системи міжнародних відносин» [17]. Дослідниця не вдається до моделювання чи розрахунків, але на основі саме синергетичних

термінів (методологічних метафор) доводить, що сучасна ситуація в Косово є точкою біфуркації, у якій триває боротьба традиційної державності та неоліберального глобалізованого бачення світового устрою.

Предметом нашого дослідження окресленого періоду Східного питання є такі характеристики категорії точки біфуркації як нестабільність та нелінійність. Інтерес саме до такого ракурсу проблеми зумовлений новітніми тенденціями у сучасній російській історичній науці, які по суті звертаються до тем, що є альтернативними шляхами еволюції Східного питання: російсько-турецьке партнерство, російський зовнішньополітичний конституціоналізм на межі XVIII–XIX ст. Виходячи зі сказаного, ми зробимо спробу виявити розуміння зазначеного періоду Східного питання як точки біфуркації сучасною англomовною історіографією.

На сьогодні комплексний огляд робіт англomовних вчених, які досліджували міждержавне протистояння, представлено у радянській історіографічній спадщині [12; 19], яка потребує обережного прочитання. Сучасні науковці проводять власні історіографічні пошуки на основі предметної оптики досліджень [9; 16], але представлена розвідка зосереджує увагу на Східному питанні як нелінійному вимірі.

Класифікація взятих до уваги робіт британських та американських істориків, проведена на основі бачення ними місця зазначеного хронологічного періоду Східного питання, дозволяє виокремити два підходи у розумінні окресленої епохи конфлікту: франкоцентричний та комплексний. Історики першого напрямку представляють Східне питання початку XIX ст. як другорядну проблему, стверджуючи, що насамперед політика Наполеона була «монополією» у міжнародному житті того часу. Друга когорта вчених приділяє увагу Східному питанню 1801–1812 рр., вписуючи його в контекст загальноєвропейського життя, каталізатором якого виступала Франція.

Спільним для істориків обох напрямків є розуміння зовнішньої політики Росії як великої держави, з власними

амбіціями, планами. Спираючись на дослідження А. Рібера про історіографічні міфи російської експансії [18], ми можемо стверджувати, що більшість авторів обох напрямів пояснюють природу зовнішньої політики Російської імперії або в рамках поняття східної деспотії (спадщина марксистського вчення), або на основі доктрини про прагнення Росії до моря з метою захоплення ресурсів необхідних для боротьби за світове панування. Проте маємо зауважити, що, активно залучені в англломовний науковий дискурс в період холодної війни, названі міфи не завжди зображали Росію у виключно негативній ролі у Східному питанні.

Робота Дж. Гуревіца, американського дослідника, належить до тих, у яких легко ідентифікується еkleктизм обох, вказаних А. Рібером, концептуальних міфів. Проблема проток у російсько-турецьких відносинах, актуалізована в контексті холодної війни, розглядається автором з точки зору фальсифікацій текстів договорів 1799 р. та 1805 р. російськими вченими. Дж. Гуревіц вважає, що спроби СРСР вирішити питання проток на основі договорів кінця XVIII–XIX ст. є імперіалістичними намірами, а викривлення змісту договорів відбулося, оскільки насправді їх було укладено лише на часи війни з французами. Вчений підтримує думку, що договори між Константинополем та Петербургом ініціювала насамперед Росія, в той час як Порта не потребувала її як союзника. Джерельна база дослідження Дж. Гуревіца, детальний компаративний аналіз текстів російсько-турецьких договорів у різних студіях, перекладах, посиленнях є беззаперечною заслугою дослідника. Разом з тим, на нашу думку, у роботі випущено значний фактор – внутрішнє становище Османської імперії, розхитане реформами «нового порядку» султана Селіма III. Беручи його до уваги, на наше переконання, розподілити Росію, Туреччину та Англію у формулі «агресор-жертва-захисник» відповідно не є правильним. Утім, саме таке розуміння ситуації цілком вписувалося у науковий світогляд часів холодної війни. Не оминає увагою вчений і двох тенденцій у зовнішній політиці російського уряду: у досягненні своєї мети,

захопленні проток, Росія могла або шукати домовленостей із Заходом, або отримати їх від самого султана як винагороду за послуги. Оскільки обидва шляхи не виключали один одного, Петербург використовував обидва протягом століть, а оскільки жоден не виявився ефективним, російська політика набула характерної двоїстості [4, с. 609]. Але у даному творі Дж. Гуревіца двоїстість не постає ознакою переломного моменту; вчений, навпаки, вважає це стійким явищем, засобом досягнення усталеної мети царату.

Розуміння періоду Східного питання 1801–1812 рр. як нерівномірного й критичного притаманне концепції Л. Меріджа [7]. Наукова новизна роботи вченого полягає у доведенні ним думки, що події Першого сербського повстання 1804–1813 рр. були не просто ознаками «хвороби» оттоманської держави, а утворили формат подальшого вирішення Східного питання: місцеві повстання в Османській імперії супроводжуються втручанням Заходу під різними приводами. Історик зазначає, що політика Росії у цьому випадку пройшла етап трансформації: від ігнорування до активного втручання, причому фактором цієї зміни Л. Мерідж називає політику Наполеона. Олександр I був змушений втрутитись у сербське питання, аби французи не перехопили ініціативу у цьому регіоні, сприяючи погіршенню російсько-турецьких відносин. Нестабільність у зовнішньополітичному курсі Л. Мерідж вбачає в позиції Австрії, сербських повстанців, Англії, Франції, звертаючи увагу на пошуки національною елітою напрямків своєї дипломатичної діяльності, в основі яких лежала різна ціннісна орієнтація. Цей пласт, у свою чергу, залежав від коливань у російсько-французьких відносинах. Важливість цього етапу Східного питання визначена істориком у тому, що він став початком «надягання Росією маски» щирого захисника християнських підданих Туреччини, яку вона не знімала до свого падіння у 1917 р. Але при цьому науковець не заперечує великого значення російської політики у становленні сербської державності [7, с. 439].

Професор Лондонської школи економіки М. Андерсон також дотримується думки про роль французького чинника як каталізатора розвитку Східного питання у 1801–1812 рр. Але його наратив побудовано на лінійній перспективі, оскільки, на його думку, зміна конфігурації сторін конфлікту не змінювала їхні головні мотиви. Відтак, Східне питання у концепції М. Андерсона подібне ефекту снігового кома. Російсько-турецькі договори не набувають у творі значення альтернативного партнерства через сильні антиросійські та антитурецькі настрої у Константинополі й Петербурзі відповідно; історик розглядає цей союз як нещирий, створений в ситуації наявності спільного ворога в особі Бонапарта [1, с. 30]. Проте британський науковець звертає увагу на події у Белградському пашалику як нову силу, що з'явилася у Східному питанні і була проігнорована Заходом. Попередня відмова Олександра I допомогти повстанцям пояснюється М. Андерсоном як небажання створювати на Балканах конкурента іншому осередку, яким опікувалась Росія, – Чорногорії [1, с. 48].

Чарльз та Барбара Джелавічі, американські спеціалісти з історії Балкан та Південно-Східної Європи, розглядали 1801–1812 рр. як важливий період у розвитку балканських народів та відповідного вектору політики Російської імперії. Як і у творі М. Андерсона, їхній інтерес до проблеми розгортається навколо методологічної трансформації балканської політики Петербурга під впливом французького чинника. Так, вчені визначають трансформацію у дунайському векторі російської політики: від анексії часів Катерини II до договорів щодо статусу князівств між російським імператором та султаном в епоху правління Олександра I [5, с. 8]. Роль сербських повстанців оцінена дослідниками як початок традицій зобов'язань і відносин Петербургу з балканським народом. Але історики також дотримуються думки, що втручання Олександра у події у Белградському пашалику було наслідком активізації діяльності французів у регіоні [6, с. 32]. Попередню відмову допомогти Карагеоргію Б. і Ч. Джелавічі пов'язують з тим, що Петербург

на той час не мав планів послаблення Порти, оскільки остання була його союзницею проти Наполеона [5, с. 12; 6, с. 32]. Як бачимо, М. Андерсон представив іншу точку зору на причину відмови імператора. Отже, американські історики не вбачають у дипломатичному житті 1801–1812 рр. суттєвих ідеологічних протистоянь, а чергування союзницьких конфігурацій пояснюється ними лише прагненням великих держав досягти свої мети.

Британська дослідниця К. Фінкель презентує події Східного питання з османської перспективи, що робить історичний простір твору двошаровим, де головними особами виступають Порта та когорта корисних великих держав. Бачення К. Фінкель політики Російської імперії схоже на думку Дж. Гуревіца про її методологічну двоїстість: Петербург реалізує свої наміри за допомогою співпраці з балканськими народами чи з Наполеоном в залежності від ситуації. Концепт нестабільності постає у студії дослідниці в оттоманському модусі і зводиться до розгубленості місцевої еліти у їхньому прагненні представити свою державу як європейську прибічницю легітимізму в умовах, коли Франція завдала цій ідеї нищівного удару доктриною експансіонізму [20, с. 540-543; 582-583].

Заслуговують на увагу і роботи вчених, віднесених нами до франкоцентричного напрямку: праці Дж. Кларксона, Т. Чепмена, Х. Регсдейла. Можна з певністю сказати, що бачення ними Східного питання як проблеми другорядної в роки наполеонівської експансії не має одностайної концептуальності. Приміром, робота американського вченого Дж. Кларксона висвітлює Східне питання початку XIX ст. лише в контексті просування Російської імперії до проток. Історик зауважує, що саме цей вектор політики Петербургу став причиною «холодної війни» XIX ст. (термін вжито самим науковцем) між Росією та Великобританією [3, с. 248; 284-285]. Сучасний історик Т. Чепмен приділяє ще менше уваги цій проблемі, називаючи Олександра I наївним у своїх прагненнях до мирного врегулювання ситуації [2, с. 1; 18-22].

Осібню у названій групі вчених постає концепція Х. Регсдейла. Американський вчений, спираючись на праці англомовних, франкомовних істориків, джерела, опубліковані радянськими вченими, представляє детальну характеристику європейських дипломатичних перипетій початку XIX ст., але не виокремлює Східне питання як окрему проблему тогочасної зовнішньої політики Петербурга. Історик лише подекуди уточнює долю османських володінь у планах Олександра I та Наполеона, називаючи це питання «перемінним та слизьким» (критерії точки біфуркації) [8, с. 523]. Російський імператор, за словами науковця, сподівався, що володіння Порти стануть винагородою за ношу тільзитських зобов'язань [8, с. 526]. Розгорнувши марксистський взаємозв'язок «деспотична внутрішня політика сприяє зовнішньополітичній експансії», Х. Регсдейл приходиться до іншого концептуального висновку: політика Павла I та Олександра I, маючи різні засоби, переслідувала одну ціль: захист інтересів всього континенту. Але єврофільська політика російських монархів не знайшла розуміння на Заході і законсервувала внутрішній устрій Росії [8, с. 529]. Повертаючись до синергетичних метафор, зазначимо, що робота американського професора, вловлює критичність і нестійкість тогочасного розвитку міжнародних відносин, що проявилася у боротьбі легітимізму та експансіонізму.

Таким чином, сучасні американські та британські вчені по-різному підходять до Східного питання у період 1801–1812 рр., починаючи з бачення важливості цього етапу як такого і закінчуючи розумінням природи його непостійності. Справжньою точкою біфуркації окреслений етап конфлікту постає у роботі Л. Меріджа, М. Андерсон, Б. і Ч. Джелавічі, Дж. Гуревіц розглядають нестабільність періоду у лінійному форматі й підкреслюють важливість французького чинника та Першого сербського повстання для подальшого розвитку конфлікту. К. Фінкель та Х. Регсдейл вбачають альтернативність у боротьбі легітимізму та експансіонізму у тогочасних міжнародних відносинах. Цікаво, що таких схожих висновків дослідники дійшли на основі національних оптик історій держав, чий статус

європейськості викликає дискусії – Російської та Османської імперій.

Хочемо звернути увагу на ще один аспект роботи Х. Регсдейла, де на нашу думку, проблемним лишається питання, в площину якої доктрини, законності чи завоювництва, має все ж таки бути вписане Східне питання. Окрім цього, синергетичний підхід створює інший перспективний вимір вивчення Східного питання в контексті його перебування у стані порядку, чи хаосу на різних етапах свого існування. Таке дослідження може стати оптикою розуміння сучасної ситуації в тих світових регіонах, які успадкували проблеми цього тривалого міжнародного конфлікту, та альтернатив, перед якими стоїть світова спільнота сьогодення.

Примітки

1. *Anderson M. S.* The Eastern Question, 1774–1923 : A Study in International Relations / M. S. Anderson. – London, 1966.
2. *Chapman T.* Imperial Russia 1801–1905 / T. Chapman. – L.; N. Y., 2002.
3. *Clarkson J. D.* A History of Russia / J. D. Clarkson. – N.Y., 1962.
4. *Hurewitz J. C.* Russia and the Turkish Straits : A Revaluation of the Origins of the Problem / J. C. Hurewitz // World Politics. – 1962. – Vol. 14. – № 4 (Jul.).
5. *Jelavich B.* Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914 / B. Jelavich. – Cambridge, 2004.
6. *Jelavich C.* The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920 / C. Jelavich, B. Jelavich. – Seattle; L., 1993.
7. *Meriage L. P.* The First Serbian Uprising (1804–1813) and the Nineteenth-Century Origins of the Eastern Question / L. P. Meriage // Slavic Review. – 1978. – Vol. 37. – № 3.
8. *Ragsdale H.* Russian Foreign Policy, 1725–1815 / H. Ragsdale // The Cambridge History of Russia / Ed. by D. Lieven. – Vol. 2 : Imperial Russia, 1689–1917. – Cambridge, 2006.
9. *Белов М. В.* Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия. События, документы, историография / М. В. Белов. – Н. Новгород, 1999.

10. Буданов В. Методология и принципы синергетики / В. Буданов // Філософія освіти. – 2006. – № 1(3).
11. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем : (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб., 1999.
12. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. / В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина, М. Т. Панченкова и др. – М., 1978.
13. Гросул В. Я. Российский внешнеполитический конституционализм и Балканы (XVIII–XIX века) / В. Я. Гросул // Новая и новейшая история. – 2011. – № 2.
14. Губин В. Б. Псевдосинергетика – новейшая лженаука / В. Б. Губин // В защиту науки. – М., 2006. – Бюл. № 1.
15. Кудрявцева Е. П. Россия и Турция на рубеже XVIII–XIX вв. : от войн к союзным договорам / Е. П. Кудрявцева // Новая и новейшая история. – 1996. – № 6.
16. Лисов О. О. Сербія в системі міжнародних відносин в Європі (кінець XVIII – 70-ті роки XIX століття) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. О. Лисов. – Донецьк, 2001.
17. Пономарева Е. Г. Балканы как точка бифуркации системы международных отношений / Е. Г. Пономарева // Вестник МГИМО-Университета. – 2008. – № 1.
18. Рибер А. Устойчивые факторы российской внешней политики: попытка интерпретации / А. Рибер // Американская русистика : Вехи историографии последних лет. Советский период. – Самара, 2001.
19. Станиславская А. М. Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1798–1807 гг.) / А. М. Станиславская. – М., 1962.
20. Финкель К. История Османской империи : Видение Османа / К. Финкель; пер. с англ. К. Алексеева, Ю. Яблокова. – М., 2010.
21. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; пер. с франц. В. Визгина, Н. Автономовой. – СПб., 1994.
22. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика : учение о взаимодействии / Герман Хакен. – М.; Ижевск, 2003.
23. Хвостова К. В. Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука / К. В. Хвостова // Новая и новейшая история. – 2006. – № 2.